

ՈՐՍՈՒՄ Ն ԱՊԵԽ

ԻՐԱԿԱԳԻՑԱԿԱՆ

ԱԴԱՐԻ ԵՇ ՀԱՅ ԻՐԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ՎՐԱՅ Ե Յ. ԿՈՐՈՅԻՆՈՐ ԵՐԿՈՉԻՔՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

(Ըստ Հայութիւնի և Բագրատիւնի)

2.

Հայոց Դատապահութիւրը, խորագրեալ առաջն երկու հատորներով, որոնց կը խոսանա կցել ընդ հուպ երրորդ մ'ալ — Կիլիկեան Հայոց բիւզանդական օրինագիրըն, — ուսումնակրութեան կառու Ուսուցչափեան կարստ Միջն գարու Հայոց ազգային քաղաքական իրաւունք Մատեանն, որոն ներկայացուցին է Միքասայ Գունդատարլի Դասաստանագիրըն, որ թէեւ յինքեան խմբագրութիւնը մ'է Միջիթար Գօշի Մատեանն, բայց կը վայելէ նախապատութիւնն ազգային աւելի անիտոն նկարագրովն եւ գործածութեամբ վայերացուած ըլլալին։ Ըստ այսօն ալ Ո հասարն ամբողջապես ընդգրկած է այդ Դատաստանագիրըն՝ հայ բնագրով եւ գերմաներէն թարգմանութեամբ։ որուն իրրեւ Տեղութիւն գրուած է բ Հատորն Խակ „Grundriss der Geschichte des armenischen Rechtes“ (Աւրուագիծ Հայ իրաւանց պատմութեան) աշխատափրութիւնն, որ ըստ նախական գիտաւորութեան Հեղինակին պիտի կազմեր այդ Հատորին Ներծոնելիւնն եւ այժմ անկախ ըստ կը աեսնէ երկու մատով իրաւագէւա Կոնճէրի ուսումնաթերթին մէջ, համառօս պահանձիրնն է հայ իրաւագիտութեան ի սկզբանէ մինչեւ ԺԹ դար. որով գեղեցիկ կը զգուի Միքասայ Դատաստանագրոց պատմութիւնն ալ նախորդ եւ յաջորդ գարուց շվթային հետ։ Այս պատճառաւ ալ մեր ակնարկին առաջն առարկան պիտի ըլլայ Հոռ վերջն աշխատասիրութիւնն, զոր պիտի ջանակը ներկայացընել — իւր կարեւորութեան համեմատ — ըստ կարի մանրամասնութեամբ։

Վերջնոր հասան մեր ծեռքն նաեւ Հայ իրաւանց համար կարեւոր ուսումնասիրութիւնը։ V. Aptowitzer, Beiträge zur mosaischen Rezeption im armenischen Recht (Sitzungsberichte der k. Akad. der Wissenschaften. Phil.-hist. Cl. 137, 4 Abb.) Wien, 1907, 80 pp. 42, եւ Աղջ Zur Geschichte des armenischen Rechtes, ի Wiener Zeitschr. f. d. Kunde d. Morgenl. 21 (1907), 251—267.

Ա.

Առաջարկ հայ իրաւանց պատմութեան։

Գործն երկու փոքր մասերե կը բազկանայ ըստ կրկին բաժանման նիւթյո՞ւն՝ Ա. իրաւանց պատմութեան, Բ. իրաւանց կրկին պատմութեան։ Համառօս ներածութիւն մ'առաջին մասին սկզբան՝ կը այս “Հայ իրաւանց մատեախասութիւնն, (ր. 2—4), որ նախորդ և Համառօսութիւնն, հատուածին հետ (թ. 1—2) գեղեցիկ ամբողջութիւն մը կը կազմէ Հայ իրաւանց վրայ ճառող գրութեանց։ Հեղինակին ներկայացուցած այս և առաջատարներէն կարելի է ճիկ անուանել, թէեւ չէ անթերի։ Բայց նշնչափ բաղձարի կատարելութեամբ չէ յաջորդ հատուածն “Հայ իրաւանց աղբարսերն, (թ. 4—5); Հետեւեալներն կը նկատէ հեղինակն հրաւանց աղբիները։

1. Հայ մատեանագրութիւնն ընդհանրապէս, մանաւանդ պատմականը որուն ամրող ջացուցիչ մասերն են յօն եւ հոգմէական այս մատեանագրութիւններն, որոնք կը շօշափեն զայյաստան։

2. Արձանագրութիւնը, կոնդակը եւ նմանիք, որովք կը նայուն դիմարարար հիմարկութեանց, պարգևաց եւ Հասարակաց իրաւանց հայու իրաց քննութեան, որուն նշանակած Վերակ ընդհանրապէս պարտաւորութիւնք, գաշնագրութեանց ձեւերն եւն։ Այսպիսի աղբերց ընտիր հաւաքուններն են Հ. Ալշանի տեղագրութիւններն Ծիրակ (Անես. 1881), Ա. Ջրարաւա (1890), Ախական (1893) եւ Ախուան (1885) նահանգաց։ Այս կարդի հաւաքունները առան են այժմ Հայ գրականութեան մէջ, բայց ի Աս. Օրպէկեանի Սիւնեաց աշխարհին պատմութեանն (ապ. Մուկուս 1860) եւ Langlois et Cartulairet, զըր յիշեցիք արգեն, կինակը մատնաշըլ գեր Ս. Վ. Զալշեանցի, Մ. Վ. Ա. Ամբաւեանցի, Բարիուդարեանցի եւն աշղագրութիւններն։

3. Կանոններու հաւաքմանը, թէ եկեղեցական եւ թէ աշխարհական օրինաց։

4. Ազգային Դատաստանագրերը, որ երկու կարգի են։ Սեծ Հայաստանի, զոր կը ներկայացնէ Մ. Գօշի Մատեանն, — եւ կիրիկան կամ փոքր Հայաստանի, զոր կը կոչենք Սմբատայ Դատաստանագիրը։

5. Այժման սովորութեան իրաւունք այս նկատմամբ աղեկիք գերախասար, ինչպէս

կը խոստովանի հեղինակն (թ. 5) իրենց մեծ նշանակութեամբն հանդերձ ամսատչելի եղած են իրեն Յայտնի է թէ չին Հայտասանի տովորութեան իրաւուգելն շատ բան գրով չէ աւանդուած յետեղոց կամ շատ մութ բացատրութեամբ, որոնց հետքն սակայն — թէեւ փոքր ինչ այլակերպեալ կարելի է այժմ նշարել անդրէնածին ժողովրդեան քով: Աշ է-դրուու Հոգեկոն, որուն անծ անօթ կը ցուցընէ իրզինքն Հեղինակն, առատ առաջազ կը մատակատարէ այս նկատմանմբ եւ շատ բան լրաւարուած է արդէն Խ. Սամիւկշեանի մատադիտական ուսումնակրութիւններովն, զրոնք նշանակեցինք վերն: — Հոս վախճան կ'առնուներածութեան բաժինն, եւ կը բացարի:

Մասն Ա. Իրաւունց որուուն զարդարմէնն, որուն ամէնէն հետաքրքրական հատուածն է Ա. Արտօնին ընդհանուր զարդարմէնն (թ. 6—55):

Կը սկսի հեղինակն իւր նկատողութիւններն ուրաքտեան-հայկական շրջանէն, երբ, ինչունք կը վկայեն բեւեռածեւ արձանագրութիւնը (Թ. գարեն Ն. Ք.), կային մանաւոր արդայատաւոր օրէնքներ՝ սահմանուած երկրին բարեկարգութեան համար, որոնց մէջ կը տեսնուին նաև պատժակնն զրոշումներ, մահապարտութեան սպառնալիք՝ հրով կամ ընկդամն եւն, որոնք կու առն մեր ձեռքն գեղեցիկ կուռան իրաւուգիտաւթեան այս շրջանին մէջ ընդունած զարգացման վեց կատարելու ենթադրութիւններ: Բայց դրական օրինագրութեան առաջին յիշտատկութիւնն Արշակունիաց հարստութեան ժամանակ կը գտնէ հեղինակն՝ հետեւելով Մափսէս Խարենացոյ ակնարիւթեանց (Խոր. Ա. ը. եւ), որոնց համեմատ Աղարշակ Ա. (148—127 Ն. Ք.) սահմանած է մասնաւոր օրէնքներ արքաւուիք, նախարարաց եւ ժողովրդեան յարաքերութեանց մասին եւն (թ. 6—8): Կոյն պատմագիրն թէեւ ուրիշ արշակունի թագաւորաց համար ալ կը պատմէ թէ ուուած են այլ եւ այլ օրէնքներ, սակայն այսպիսի ակնարիւթիւնք աւելի ինչ ինչ դաւառաց համար միայն առանձնական կարգադրութիւններ լրաւագոյն է իմանալ — եթէ կասկածելի պատմագիրն խօսքերուն պետք է հաւատալ:

Որչափ ալ տէար ըլլան մեր ձեռքն այս շրջանի գրական օրինաց մասին աեղեկամբներ, համեմատական իրաւուգիտաւթիւնն ակարգ է առանձնական կամ աղքատ առաջարկութիւններ, անձուկ յարա-

մար: Գիտենք որ հզօր էր այս շրջանին երկրին նախարարութիւնն, եւ մէն մի նահանգ ինքնորէն աղեկամի էր՝ թոյլ արտաքին կապերով միայն կագուած արքանքին հետ. թագաւորական իշխանութիւնն երկրին ընդհանուոր վարչութիւնն միայն կը նդգրկիւր, այն կետերն, որոնք միապետութեան կամ երկրին սահմանին վաս սպառնալ կրնային: Այսպիսի գրից մէջ բնականաբար իրաքանչիւր նահանգ իրեն սեպհական քաղաքական-իրաւուգիտական կազմակերպութիւնն ուներ, կը նժանար այն կարգի եւ կանոնի համեմատ, որ աւանդուած էր իրեն նահնիքներէն, միով բանի սովորութիւնն էր միմակակ օրինագրիքն նախարարաց եւ դատավորաց ձեռքն: Միջոց մը, զոր շատ ճշգրտեամբ կը կոչէ Հեղինակն Ըթան սովորութական իրաւունց: Նահանգաց պէսպիսութեան համեմատ պէսպիս էին իրաւագիտական սովորութիւնք, այս հանգամանքն անհնարին կը ներ դատաւորի միուն իրաւաց խնդիրներու մէջ: Եւ երկրի այս վիճակն երբ նկատուէր դրացի քաղաքակերպութիւններ, բնակին էր որ պիտի երեւար կատարեալ օրինազուրկ երկիր, ինչպէս արդեամբք ալ անուանեց զայն Յուսինիսանու հՀ4ին Հայոց ժառանգական իրաւունց մասին տուած Հրովարդակին (Novella) մէջ: Մատգրութեան արժամի են այս նկատմանմբ Յակոբ Եղեացցւոյն խօսքերն: “Հայաստանի ժողովուրդն աշխարհքիս սկզբէն ի վեր ուսուց օրէնք ապրած է” (թ. 6—8):

Ազգային սովորութեան իրաւունքներն միշտ անխառն շնչացն ուսկայն պարթեաւական տիրապետութեան ժամանակ (66 Ն. Ք. — 429) սկսած մուտ գոնել առար օրէնքներ ալ արքունեաց մէջ տիրող հասարակաց իրաւունքն մէծաւ մասմբ պարսկական էին: Եւ այս տար ազգեցութիւնն շատ վաղուց խօկ կը դորձէր Հայոց վեց: բազմաթիւ կարգեր, որոնք ժամանակ մը տար իշխողներէ արուած էին, յընթացն անցան սովորութեան իրաւաց թուոյն մէջ, մանաւանդ պարսկական ապրը: Հայաստան Զ գարեն ի վեր (Ն. Ք.) իրեւ պարսկական սատրապութիւն, անձուկ յարաքերութեան մէջ էր իրանի հետ, եւ այս աղերսն

¹ Այս շինուի սովորութեան իրաւունց մասին տես մանրադաշնուի Խ. Սամանականի յազաւանքներն Ե. Գոչի Դատավարակաց ուսումնակիրական ամենա Հանդ. Ամ. 1907, Էջ. 135—139, 206—210, Խոր. Բ. Ա. Վահեկերպեան: Եղեւէ, քննական սուսամաքրութիւնն, Բ գրք. 72. Ա. Անդ. 1906, Էջ. 289—44.

կամաց կամաց յառաջ բերաւ հայտական աշխարհին իրանցութ մը — ի հարկ է սահմանագործելով, ու պնդուածանաց եւ տիրող դասակարգի ըրջանի մէջ, այս իրանցութ մի բրիտուսի յառաջ արգէն այդ աստիճանի յառաջացած էր, որ երկրին բովանդակու յառաջաշինութիւնն եւ քաղաքակրթութիւնը պարսկական ազդեցութեամբ էր. պարսկերէն էր ազնուականաց լեզուն, պարսկերէն այդ դասակարգին անուններն, պարսկական վերշապէտ զգեստն եւ զննքն, այս պիսի ազդեցութեամբ թէ նաև իրաւաբանական սփորութիւնը եւ վեցազավարութիւնն առանց ազգութեալ չէին կրծքը մաշակարիտան հոսանքն, այն գիրքահասկանը է: թէեւ պայսէտ սաստիկ եղաւ պարսկէ ասքեր ազդեցութիւնն հայ ազնուականաց վրայ, նոյն ասկոյն դժուարաց կինուր պիւր գառած ըլլալ հայ ժողովրդան ներքին խաւերու մէջ, եւ արմատ արձակած Պարսիցն ընդունուած օրէնքներն էին եւ նացին միշտ ազնուականաց իրաւունք ու ոչ երեք ժողովրդանն Օսման իրաւունքն հայ ժողովրդան գիշեաց վրայ մեւտիւն եւ խորին ազդեցութիւն մէկ եց քրիստոնէական շրջաններն պէտք ազնուականաց ընկէ սփորութեանց հակառակ հատարակաց որենքով մը կիթաւիլն եւ կազմակիրարուիլն արդիւնքն եւ քրիստոնէութեան (թ. 9—10): Այս ազդեցութիւնն Հայոց քաղաքական կենաց վրայ զօրեղ եղաւ մանաւոնդ երկրին քաղաքական զօրութեան քայլօթեալ դրից մէջ գտնուելին օգտաւելով, երկուս գրացի հզօր պետական ձեռքն աւատ էր մանաւոնդ՝ քանի թէ կանաչակարգ տէրութիւնն ար աւելի զգալի եղաւ 387ին Աստանեանց եւ Հռովմանեցաց մէջ կը արկրին բաժանմանմէն, երբ երկրին արեւելքան մեծագոյն բաժինն ինկան Պարսից եւ արեւմուեան փոքրտույնն Հռովմանեցաց Հռովմական Հայուստանի մէջ ի սկզբան արգէն շնչառապէ եղաւ թագաւորութիւնն, իսկ պարսկական բաժին մէջ թէպէտ ժամանակ մը շարունակուեցաւ, ասկայն պարզ սորջօջամար միայն, յիշականին ուստա էր Աստանեանց, մինչեւ որ 428/9 պէտամ եւ բոլորանին ընջեց մարզպանութիւն փիխանակելով տեղը¹:

Այս եւ յետագայ արարական սասիկանութեան ըշշաններուն թէպէտ երկրին ընդ-

¹ Քրիստոնեական ազգեցութեան վրայ հմտն. S. Webert գրքն Die katholische Kirche in Armenien, ihre Begründung und Entwicklung. Freiburg 1903, 80 ռո. XX+582.

հանուր Վարչութիւնն մարզպանաց կամ Կատի համար ձեռքն էր, սակայն մատին գարեաւ երկրին բնի իշխաններն իրենց նախարարութեան ասհմաններուն մէջ լիազօր մէր, եւ կընթանային այն իրաւունց համեմատ, որով երբեմ ապրած եին իրենց նախարար ի հարկէ ըստ թույլուութեան նոյ աշխարհական տէրերուն ու ուրաքափ երկրին քաղաքական միամիւն առարտէն տէրերու ձեռքն էր, ոզգութեան մութերէն կը պահպանէն եկեղեցականք: Կամ ողիկոսն կը նկատուէր զգութեան նախարարին կենցրուն, եւ սյստ կերպով մը նաև բաղաքական իշխանութիւնն սորդուած էր խոսրահի անոր առցւու: Այս իրողութիւնն գեղջեցիկ կը պատկերէ Հայապիվանի ժողովովն ի կանոնն (Հման, այս մասին ընդարձակ հեղինակն Արտեմիոսի Rechtsbuch. II, 341—349): Եկեղեցականց նիմունացը՝ յլինթաց ընդհանուր նշանակութիւն ստացան նաև եկեղեցականացի ընդունութիւնը, ոյն էր այնուհետեւ՝ գրեթէ մի միայն կոգեւուկանաց նախարարական սորդուած առցւու: Այս պահպանէն կը առաջնական ազգային կամ պատկան եւ ուսուումանական որդին կը առաջնական ազգային կամ պատկան է ոյն կետն, որ Հայոց առաջնորդ որդին պարտէ եւ այդ պահպանի կամ պատկան է ոյն կետն, ու կանոնագիրըն, "իր տեսակին մէջ մօծ գործ մը": (թ. 11): Կանոնագրոց կից ե հին ժամանակներէ իսկ մէկնոզական ճոխ մատենագրութիւն մը իրաւուց վրայ, վերջապէտ Հայոց կանոնագիրին կ'ընծայէ այն ամեն կանոնական գրութիւններն որոնք հայ մարի իրաւուական մանաւոնդ նույնունքն են: Այս կանոնագրի մասամբ ազգային ժողովներու եւ մասամբ անհատականաց կանոններէ կազմուած է: որոնք երկրորդարար միայն եւ անուղղամիտ կը շօշաբնն ազգային բնիկ սփորութեան իրաւունքն, ընդհանուրական կառուցուած է շնչն մոլցիսական օրինաց: Նաև յունական ինուններու (առ առողական միջնորդութեամբ) վրայ, որոնցն մինչեւ անգամ ամբողջ ազգութեական կանոնամասներ առնաւած են, այսպէս բարսդի եւն: Այս փոխառութիւնը համբաւ կը հորդէմն հռովմեական եւ մովսիսական օրինաց պապային ի Հայոց մոււր գմնելուն (թ. 12): Այսպէտ ի Մէծ Հայութ:

Յունական բաժնի Հայր ուրիշ պայմանական մէջ կընթանային: Հուռաց ի սկզբան մինիկ նախարարը եին առ առուազ յորջուշմամբ առ նահանգաց տէրերուն, ոյն ազգային սփորութեան իրաւուակար, սկզբան հունական

որէնքներէ՛լ թօյց իշնթայժ զամփաւորուեցաւ այս ազատութիւնն. Եւ դարու վերջին զենանի որոշման համեմատ սատրապք կը կարօտէին կայսերական վաւերացման. Եւ Զ. դարուն Ծուստինանու օրով (528) մուռուեցաւ զննուորական նոր կազմակերպութիւն, երկրին նաև գյղի բաժանումն նորով փոխանակուեցաւ, երկրին սովորութեան իրաւանց հաշտակի ժառանձրական եւն որէնքներ տահմանուեցման², Եւ այսուհետեւ մեծաբայլ եւ, անդուհաս եղաւ. յունական Հայաստանի մէջ Հոռվիւական իրաւանց ազդեցութիւնն. Ազդեցիկ պիտի ըլլար հոռվիւական որէնքն մեծ Հայաստանի մէջ ալ, եթէ սասանեանց բաղադրականութիւնն արդելք չյարուցանէր, որուն շահներուն կը հակառակէր այն: Բայց երբ արգելքն հարթուեցաւ արարական սիրապեածմեեան³ ժամանակ (654—859), միաս կամաց կամաց թափանցել հն ալ, որ զգալի է գլխաւորաբար Բագրատունեաց Հարս. տութեան միջոցն (887—1042 կամ 1045): Հեղինակին զայց կ'ենթադրէ՛ նկատելով Մ. Գոշք Դատաւագնամքոց մէջ յունական օրինաց հեռաբեր. քնական եր, կը գրէ. որ երբեմ իրեզնդրական իրաւունքով կառավարուած աշխարհ մը շարունակէր իւր դատաստաններն նշն իրաւունքի համաձայն — ապագայ շըշմանի մէջ ալ: Այսու ինչպէս եւ յետագայ կարծեաց մէջ գտուուրա կրնակը միաբանիլ ձեղինակին հետ. նա կ'ենթադրէ այս շըշմանի միջնեւ անգում ինուշուու ընդունութիւններ կամ յանձնու որինոց համարականութիւններ կատարուած ապագայ կարծեաց մէջ ալ:

1) Եսու կողման հրաւուգիտական լաբորատորիա համար առ Գերեզմանական առ Հայաստանի թիւն Römisch-Armenien եւն:

2) Յուլուսինաւ Հայոց տուստ օրինաց թարգմանութիւնն ըստ է՞ն. Յուլուս Կը յեշաւ յօշուածմէն մէջ թէւուս Ենիք օրէնքներուն հն (Առ մայ. 1902):

3) Կարեւու առ Թամաւրաթիւն է այս լիքնէն Համեր M. Ghazarian: Armenia unter der arabischen Herrschaft bis zur Entstehung des Bagratidenreiches, Marburg 1903, 8° pp. 67 (նոր Հ. für Arm. Philologia, II, №. 2, 3) Համա. Եւ H. Thopolschian: Armenien vor und während der Araberzeit, ZAPh, II (1904) p. 50-71.

4) Գեղեցիկ էր պատկեր բացրատուուեց թարգմանութեան հայոց կամ կ'ու Յուլուս Կը յեշաւ յօշուածմէն մէջ թէւուս Ենիք օրէնքներուն հն (Առ մայ. 1902):

Հառանականութեան պյտ ատենակերտ պէտք է դնել. Նաեւ խուարացի կայսերաց Լեւոնի եւ կոստանդինոսի Ըստրութեան (Ecloga) օրինագրոց ըստ մեծի մասին կամ քաջուածորեն հայթարգմանութիւնն այս շըշմանին հարկ է համարիլ. Հռովհեական տարրը վերջին ժամանակաց դատաստամքոցը մէջ այնպէս կարեւոր տեղ կը դրաւէ եւ հաստատու արմատ արձակած կ'երեւայ, որ արդէն իսկ ենթարրել կու տայ երկարագոյն շըշման մը. երբ գործած թեատրն ընդունաւած է, Այլ այս եւն թագրութիւն կը մնայ միշտ եւ տակաւին ըստուած շըլլար այս պարագան որ հսկեսեւ լամբրուցի մեջ Միիթար այնպիսի քաղաքացըրի մը անծանօթ եւն ասենեւին թէեւ հեղինակն կը ջանայ լունել նոյնին ասհմանափակ արձեկը ընենքիւով կամ վերջէն դ ործ ածութենէն թուուած համարելով (թ. 16). Վեշտ եւն նմանապէտ Միիթարոց դասաստամքոց բայանդակութեան իւր մէջ սերած պացացյաններն: Հռովհեական իրաւածց Հայաստանի մէջ մուա գտնելին յառաջ մնաւ մուա գտած էր իր մով օխսական օրէնքն, որ մասսմբ ասորական-կառունական, մասսմբ թէալմուտական, թէրեւս նաեւ մահմէտական պղբիւթերու. միջնորդութեամբ, կ'երեւայ թէ ծ անկարակիս նշնուուկու թիւն ատացած թէր, թօւնաց հակառակորդ Պարսից քաղաքական-հայկական աշխարհին համար, այնու որ այս ասհմանին համար, ուսից Հռովհեական օրէնքն մարզականութեան շըշմանն մէջ արմասպի նորուած էր, թօւնաց հակառակորդ Պարսից քաղաքականութիւնն անդ համարժէք կը ջանար արժեցընել. մինչդեռ այսպէս շէր արեւունած Հայաստանի մէջ, որ հազիւ վերջին իրեւս յաւերաած բիւզանդական Ըստրութեան միջնոց կը ունեսուին քաղաքածորին մարդկանութեան Ենիք եւ օրինաց մաստաններէն: Թարմուական մէկնամատեանց այս մուան հայ իրաւանց մէջ առաջին անդամ Միիթար Գօշի քով յերեւան կ'ելլէ, որ ըստ հեղինակին առելի մահմէտական մամբով աղջած է հայ իրաւանց վրայ, քան ողջակի. Եւ արդէն Միիթար կը յիշէ իւր աղյերաց թէուն մէջ նաեւ մահմէտական աղբիւր, թալմուտական աղյեցըներէն հայ իրաւանց վրայ յառաջ համարական միիթ ըրած եւն Տ. Müller եւ V. Aptowitz, որոնց եղանակաց թէանց կը ծանօթանակը ի կարգին:

Բարգաւառանեաց Հարստաթեան ժամանակ եացած կ'երեւայ “Օրէնք թագաւորաց, օրինագիլքն, որ կը կազմէ Միիթարայ Գօշի

Դատաստանագրոց իւ մասին՝ “Աշխարհական պրինց”, և զլույն՝ “Յաղագու դատաստանաց թագաւորոց եւ որք ընդ ձեռամբ նոցա” (ՀՀ 299-319)։ Թէ այս օրէնքներն յօրինուած են այնպիսի շըանի մը մէջ, երբ կային ի Հայո թագաւորներ, այն կը հետեւի ըստ Հեղինակին՝ օրինաց Խորագրեն, ուր ոչ թէ բովանդակութիւնն կ'ակնարկուի, այլ օրինագրին։ Փառ զի եթե հաւաքչն ընծայար այն, անըմբռնելի պիտի ըլլայ այնուհետեւ թէ խորագիրն եւ թէ բավանգակութիւնն Հաւաքին կը գրէ այնպիսի ասրկութեան ժամանակ մը, երբ անտեղի է մտածել թագաւոր, ինչպէս իրաւամբ ու ծիծաղսկան կը համարի օրինաց գցութիւնն Հայոց Դատաստանագրոց մէջ էջմանի 489 եւ Վենետիկի օրինակներուն յիշասակարանի գրիչներ ժամանակն, երբ չէրթագաւորներին (Հմմ. Մ. Գոշ. էջ 319 ն.)։ Բայ այս այս օրինագրիքն առանց Երկրայսամբեան յօրինուած ըլլալու է, կ'ըստ Քադրատունեաց թագաւորութեան ժամանակ, Համոզցոցիչ չեն ու այս իւր պատցոյցը (թ. 18-19)։ Միսիթար ձեռնարկած էր ամրողական Դատաստանագրիք, որ պիտի յարմարէր ազգին թէ ներկայ եւ թէ առագայ հանգամանաց, խորագիրն, որոն վրայ հիմունաց ենթադրութիւնն էրնել Հեղինակին, չունի ամենեւն ակնարկութիւն օրինագրի, եւ արդէն բովանդակ շինուածն անտա անագրոյն շըանի ճարտարագրեած մը կը մտանամշէ։

Թագրատունեաց պետութեան յաջրդող անտերնչութեան շրջանին երկրին թշուառ դրութեան հետ անապահովութեան մէջ էր նաեւ իրաւունքն, մատուած ամենազի բռնաբարութեանց եւ բուրգաց կողմանեւ, ընդհանուր ներքին վարչութիւնն կ'ընթանար ընկալեալ օրինաց համեմատ, որ մէկ կողմանէ բրանգական-հոռվլէական եւ մոլիքսական-կանոնական եւ միւս կողմանէ ազգային բնիկ սովորութեան իրաւանց ձևուամ եր օրէնքներն յընդհանուրն միութեանական նկարագրի ունենի թէեւս, բայց կային նաեւ ի մասնականն ապրերութիւններ ըստ նահանգաց եւ գտառաց Այս տարբերութիւնքն էր շեշտափն միւնք անգամ Դատաստանագրոց մէջ (Հմմ. Բ. 127, 122, 121 եւ), որով ստկայն, ինչպէս կը գիտի Հեղինակն (թ. 20 ն.) երկրորդական պիտի եւ ոչ էսկան եղանակաւորութիւններ եին։

(Ըստաւոնիլի)

Ս Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Ե Պ Լ Շ Ե

Է Լ Ա Խ Ա Ռ Ա Ն Ա Խ Ա Ռ Ա Ն Ա Խ Ա Ռ Ա Ն

Գ Հ Ա Ւ Խ Ա Ն

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱՑՈՒՆԻՒԹԻՒՆԸ ԶՈՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒՆ

Հայոց լուսաւորութեան բոլոր պատմութիւններ (աւանդական) քիչ մէ Հատագովական են. օրինակներ ոչ միայն մժին և Հայ-քրիստոնէութեան վիճակը Առաւարութիւն Առաքելուններէն անջապատզ ժամանակակիցցին մէջ, այլ Լուսաւորութիւն յեղայ ալ քրիստոնէութեան փառական պանծ յառաջացում գետեկ զերջ, գետ հեթանութիւնը արմատացած կը գոնենք Գողթան եւ Սիւնեաց Երկիրները (Կորին. Խար). Հայաստանը, յիրակ, շատ լաւ քրիստոնէայ երկիր մ'նեղու, բոյց շատ գետեր եղաւ. Այս հայեացքով կ'ու զերք գետեկ թռէ գարը, եւ բին ուղղակի սոսում մ'ըսում ըլլալու համար։

Ե՞ս դարե հազի շնչնէ կ'առաներ երբ Քրիստոնէութիւնը (ընդհանուր) հնողհետեւ հարուստածոյ Ցու հաւանականներն (54-811) յեղայ Մեծն Կատանդիրանուի արմանը կանչնեցաւ Հռովդի գուներն մաս գարագում մ'ուր պիտի, յօրում Եկեղեցին զինքը ճնշող արտաքին թնախներու բրհաւերը փառատեղէ զատ ոչ նուազ վտառաւոր ներքին թշնամիներու յառաջացումը կը Հասաւէր եւ քրիստոնէական վարդապետութիւնը դատանակի պաշտամական բանաձեւերու կամ Հանգանախներու մէջ կ'աղաքաբերէր իւր Ցիկղեական ժողովներով կ'իրաց այս եւը, որ կրօնական, քաղաքական մեծ Եղափոխութիւններու կը հետեւի, գետ առաջնին քայլ մ'ուր, սկիզբ մ'է այն արար բարգաւաճումին, զօր քրիստոնէութիւնը պիտի ստենան նախ տիեզերական եւ յեղայ տւային եկեղեցիներու մէջ։

Մեր Եկեղեցին գերին շմառա սոյդ բարգաւաճութիւններու մէջ, թէեւ հազի վրոված կը նկարագրուի մէջ այն սարսափելի տագնապներն, որը բնական օրէնքով կը տաքնան, կը պայթին երկու հակառակ շյժերու ընդհարումով թէ կրօնական ըլլան ատուք, թէ քաղաքական հայատամատիք, իւր համապատասխան մշտերուն եւ նորածադ քրիստոնէութեան եռամդնուս վայրկեաններուն այնքան զօրաւոր բաղկանմէ Ագաթանդեղու կամ Զենօր հազին իրը հասարակ ընդհարում մէ կը շանան յուղենեկ՝ քրիստոնէութեան ջատագովութիւն մ'ընելու նախանձակնդիր ուղարկ Եւ բուզանդ, որ գարուն ամենէն կարեւոր մի շըանին (342-382) կ'էպգերը կը պատմագրէ, կաղմանակի փայլուն գոյն մի կու առյ Հայաստանի քեղեցւաց եւ հարապետանոցի վերբերող բոյց անձնաւորութիւններ, իրողութիւններ, կը Հատա-